

ЛИТВА 1988–1991 РР.: ВІХИ ТА ПОДІЇ «ЗАБІГУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ»

У статті показано суспільно-політичні зміни в Литві кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Актуалізація цієї проблематики зумовлена тим, що саме Литва першою серед союзних республік випробувала на міцність СРСР і правлячу Компартію. В історії країни зазначений період є перехідним, головними складовими якого є крах комуністичної ідеології, соціалістичного суспільства, проголошення незалежності Литви та її вихід зі складу Радянського Союзу.

Ключові слова: Литва; СРСР; окупація; опозиція; політичні партії; суверенітет; Литовський рух за реформи (Саудіс); незалежність.

На 1988–1991 рр. припала термінальна стадія існування всієї радянської імперії, котра завершилась крахом СРСР як федеративної держави (з обмеженим, швидше позірним суверенітетом її складових – радянських республік, які проголосили свою незалежність), дискредитацією комуністичної ідеології, дезінтеграцією соціалістичного суспільства. Каталізатором, що явно прискорив і відбив відцентрові тенденції в усій радянській федерації, стали події в Литві. Литва була першою серед союзних республік, котра виявила прагнення наповнити поняття власного суверенітету реальним змістом і на якій випробовувалася міцність Союзу РСР і КППС, як «керівної та спрямовуючої сили» його політичної системи, усіх основоположних принципів, на яких ґрунтувалось єдиновладдя компартії, стабільність радянської державної будови. Показово, що саме в цей час Верховна Рада СРСР ухвалила закон про порядок виходу союзної республіки зі складу Радянського Союзу. Для Литви ж ці роки можна назвати перехідним періодом, котрий завершився проголошенням незалежності Республіки і, нарешті, виходом зі складу Союзу РСР.

«Імперський період» в історії Литви наклав безсумнівний відбиток на історичне буття невеликого народу, котрий потрапив до складу монархії Романових наприкінці XVIII ст. в результаті поділів Речі Посполитої й увесь час перебував під загрозою денационалізації та втрати своєї історичної суб'єктності. У силу специфічних обставин напередодні Другої світової війни внаслідок підписання сумнозвісного пакту Ріббентропа – Молотова Литва, разом з іншими республіками Балтії втратила свою незалежність, благами котрої мала змогу користуватися з 1918 р. [1, с. 65]¹. Хоч радянська пропаганда всіляко розтиражо-

увала міфологему про «добровільне об'єднання народів» у складі СРСР, беззаперечним є те, що Ленін і Сталін змогли успішно реставрувати або навіть створити нову форму існування імперії [2, с. 28]. Серцевиною історичної Російської та радянської імперій була Росія, котра являла собою і матеріалізований центр влади, і політико-ідеологічне осердя, звідки відбувалося управління всією величезною державою із залишенням на місцях у республіках суто другорядних владних функцій. Звідти ж витікали санкціоновані вищим керівництвом ідеологеми, котрі повинні були легітимізувати існуючий порядок речей, витлумачений як матеріалізований «рай на Землі», що в умовах життя за «залізною завісою» видавалося за правду. Але в прибалтійських республіках ще не забули ні про власний державницький досвід міжвоєнного періоду, ні про приватну власність і підприємництво, ні про права та свободи, затверджені конституціями й законами цих країн, ні про жахіття депортацій та масових репресій 1940-х рр. Тому цілком зрозуміло, що в литовському суспільстві володарювання московського владного центру сприймалось як окупація, здійснювана руками республіканського партійного керівництва як агентів імперсько-радянської влади в республіці. Свого роду еталонними іпостасями в такому амплуа були А. Ю. Снечкус і П. П. Грішкявічус.

Кінець 1980-х рр. мав важливу особливість, характерну для всіх країн Центральної Європи – опозицію до комунізму, без пропозиції іншої ідеології, що мала прийти йому на заміну [3, с. 18]. На фоні масових громадських акцій, на початковому етапі «бути чи не бути», «прорив з імперії» країн Балтії, у ході якого знову було відновлено їхню незалежність та почався процес повернення в цивілізаційне лоно європейських країн, ще важко було одразу ж зрозуміти, що завершується один і починається зовсім інший виток суспільного розвитку. 19 січня 1990 р. один із лідерів

¹Юридично датою початку окупації Литви вважається 23 серпня 1939 р. – день підписання Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною або пакту Ріббентропа – Молотова і супровідного тасного протоколу. 28 вересня 1939 р. після капітуляції Польщі додатковим протоколом Литву було поділено на сфери впливу Німеччини та СРСР, а 10 січня 1941 р. ще одним секретним протоколом Віленський край як частина історичної Литви продається Німеччиною Радянському Союзу за 7,5 млн дол. золотом. 22 серпня 1989 р. комісія ВР Литовської РСР оголосила радянсько-німецькі

договори 1939 р. нечинними. Також незаконними було оголошено Декларацію Народного Сейму Литви про її входження до складу СРСР від 21 липня 1940 р. та Закон СРСР про прийняття Литовської РСР до складу СРСР від 3 серпня 1940 р.

«Саюдісу» Чепайтіс на сторінках західнонімецької газети «Die Welt» стверджував, що лише три народи СРСР – естонський, литовський і латвійський – пройшли фазу національного самовизначення й сучасної державності в 20–30-х рр. ХХ ст. і тому мають першочергово повернутись у європейський дім. У цьому контексті події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. справедливо можна називати апогеєм боротьби балтійських народів за свободу й незалежність.

Початок цього руху в Литві, як і в інших країнах Балтії, пов'язаний із посиленням революційних настроїв у країнах соціалістичного табору, передусім у Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Причому ці еволюції були «оксамитовими» і не супроводжувалися хаосом та анархією. Серія публікацій у центральних та республіканських газетах і журналах часів перебудови з інформацією про злочини сталінських часів викликала неабияке зацікавлення з боку інтелектуалів у країнах Балтії, а литовські, естонські та латвійські емігранти й дисиденти докладали чимало зусиль до популяризації ідеї незалежності на міжнародній арені. У цьому контексті відбулась реанімація суперечки навколо пакту Ріббентропа – Молотова. Уже 11 лютого 1987 р. під час публічної демонстрації 145 литовців, 6 латишів та 4 естонців написали лист протесту Генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову, зазначивши, що пакт Молотова і його секретні протоколи призвели до незаконної окупації трьох країн. Ентузіазму в цій справі додала резолюція Конгресу США, озвучена президентом Р. Рейганом у 1988 р. про те, що США ніколи не визнають окупації й анексії Литви, Латвії та Естонії, здійсненої проти їхньої волі [4, с. 15].

Як наслідок, конфлікт між союзною та радянською республіканською державними формами, з одного боку, та литовським суспільством поглиблювався. Як доконаний факт демонтувались бар'єри до участі в акціях та протестах. Ще раніше опозиційні настрої почали назривати із самого «низу» у вигляді дисидентського руху, котрий охоплював абсолютно різні соціальні верстви. Потужним стимулом для дисидентського руху в Литві були підпільні публікації литовської католицької церкви, діяльність Відкритої групи з дотримання Гельсінського заключного акту, Комітету із захисту прав віруючих, а також Литовської ліги свободи, заснованої в 1978 р. Щодо самих громадських акцій та рухів рубежу 1980–1990-х рр., то вони мали мирний характер і виражались передусім у ненасильницькій обструкції тоталітарному режиму, знайшовши вираження в мітингах, демонстраціях, церемоніях покладання квітів, символічних барикадах і мирних акціях громадянської непокори та специфічній формі т. зв. пісенної революції. Згодом почалися кампанії зі збору підписів та акції масового протесту, але, знову ж таки, у мирних формах. Яскравим прикладом останнього є «Балтійський шлях» – акцію проведено 23 серпня 1989 р. у вигляді живого ланцюга, котрий простягався від Таллінна через Ригу до Вільнюса [5, с. 225].

Стратегія руху до незалежності в усіх трьох Республіках Балтії визначалася програмовими вимогами та тактикою дій власних суспільно-політичних рухів – народних фронтів, а для координації спільних зусиль

у травні 1989 р. було створено Балтійську асамблею. Хоча Литва на тлі переважно мирних форм протесту з-поміж інших не лише балтійських, але й у цілому радянських республік пішла найбільш радикальним шляхом, ставши прикладом для наслідування. Спільна стратегія Республік Балтії включала в себе вимоги поглиблення демократичних реформ, пов'язаних із відновленням незалежності, апелюючи передусім до горбачовського реформізму «зверху». У Литві рух за незалежність очолила місцева всенародна організація – Рух за підтримку перебудови («Sąjūdis»), створений його Ініціативною групою 3 червня 1988 р. на установчому засіданні в Актівій залі Академії наук Литви. Цей Рух із самого початку визначився з метою – це право вибору для людини й нації, а також вимогою демократичних перетворень у всьому СРСР на основі вільного вибору народів, які його населяють. Опозиційний союзній та союзно-республіканській владі «Саюдіс» відіграв вирішальну роль у становленні новітньої литовської державності. В умовах втрати комуністичною партією монополії на владу, що відбувалось як доконаний факт, дозволили Вищій раді «Саюдісу» призначити на 24 січня 1990 р. вибори до парламенту (149) [6, с. 28]. Ще раніше, 20 грудня 1989 р., ХХ з'їзд Компартії Литви ухвалив постанову про її самостійність і закликав до об'єднання для створення незалежної держави.

«Саюдіс», який, за результатами соціологічних опитувань, у листопаді 1989 р. підтримали 45 % респондентів, особливо був популярним серед університетської молоді, наукової та творчої інтелігенції, а також міського населення. Менше довіри він мав серед сільських мешканців та нелитовського населення. За короткий час «Саюдіс» перетворився з аморфної суспільної структури на політичну організацію, що має свою Програму, Статут, розгалужені місцеві осередки, органи друку, значні фінансові кошти. Було створено його філії та групи підтримки в усіх містах і районах республіки. Актив Руху досяг понад 180 тис. осіб, серед яких було чимало комуністів. Рух «Саюдіс» був спочатку ніби надпартійним. До нього входили представники різних партій. Другою за популярністю була Компартія Литви, котра, серед іншого, стала виявляти певні симптоми самореформування. За неї обіцяли голосувати 33 % населення. Вона була особливо популярною серед нелитовців. Прорадянська суспільна організація «Єдинство» користувалась популярністю серед верств населення з невисоким рівнем освіти й мала рейтинг 13 % симпатиків, серед котрих переважали нелитовці¹. Ступінь популярності інших малих партійно-політичних груп був незначним, хоча їх ідеї приваблювали деякі категорії населення, передусім через популяризацію принципів «демократії», «свободи» «християнських цінностей» [7, с. 99].

На виборах народних депутатів СРСР, що відбулися в березні 1989 р., із 42 квотованих мандатів Литовської РСР кандидати «Саюдісу» отримали 36. Фракція «Саюдісу» в Москві на засіданнях союзних представницьких органів влади стала на тверду позицію відновлення незалежності трьох балтійських республік. Невдовзі, на квітневому засіданні Політбюро, Горбачов визнав: «У Прибалтиці росіянам не продають товари, не прописують приїжджих дружин

воєнних і не приймають їх на роботу. Бразаускас повідомив мені, що 10 тис. офіцерів-литовців подали рапорти про звільнення з армії» [8, с. 504]. У травні 1989 р. відбулась Балтійська асамблея керівних органів «Саюдісу» та Народних фронтів Латвії й Естонії. 18 травня 1989 р. Верховна Рада Литовської СРСР ухвалила Декларацію про суверенітет Литви. У ній стверджувалось, що в 1940 р. Литву було приєднано до СРСР насильно, на основі Договору між Німеччиною та СРСР 1939 р. Отже, перегляд Договору слушно ставив під питання законність наявних кордонів СРСР.

6 серпня 1989 р. у Швеції у вигляді своєрідної демонстрації спільності волі провідних національно-патріотичних сил представниками «Саюдісу» (В. Ландсбергіс, К. Мотека, А. Бурачас), представником «Ліги свободи Литви» А. Терляцкасом, завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПЛ Ю. Палецькісом і представником Верховного комітету зі звільнення Литви К. Бобялісом було підписано заяву, у якій йшлося про те, що головна мета литовців усього світу – відродження незалежності литовської держави [8, с. 518].

Наступними кроками стали жовтневе рішення Вільнюської міської ради «Саюдісу», у якому йшла мова про те, що Рада «не має підстав святкувати річницю Жовтневої революції. Було вирішено зробити вихідним 16 лютого – День проголошення незалежності Литви.

На виборах до Верховної Ради Литовської РСР «Саюдіс» отримав упевнену перемогу, здобувши 119 мандатів зі 141. Лише 23 місця отримала Компартія Литви на чолі з А. Бразаускасом. Головою ВР Литви було обрано лідера «Саюдісу» В. Ландсбергіса.

Увагу всього світу привернули події 11 березня 1990 р. у стінах Верховної Ради Литви, де за декілька хвилин було проголошено відновлення довоєнної республіки, введено в дію нову (тимчасову) Конституцію, а Вітаутаса Ландсбергіса обрано головою парламенту. У річницю незалежності Литви Конгрес США ухвалив спільну резолюцію двох палат Конгресу. У ній говорилося: «Оскільки декларація 11 березня 1990 р. про відновлення суверенітету та незалежності Литовської республіки привела до руйнування Радянського Союзу, Сенат постановляє, що Конгрес вітає Литву з річницею відновлення державної незалежності і з тим, що вона відіграла провідну роль у демонтажі колишнього Радянського Союзу [9, с. 216].

Серед країн Прибалтики Литва більш категорично вимагала і, як наслідок, першою проголосила безкомпромісну Декларацію про незалежність 11 березня 1990 р [10, с. 28]. З іншого боку, як не парадоксально це звучить, саме Литві вдалося встановити найкращі відносини з Росією серед країн Балтії. Оскільки протягом 1945–1990 рр. відносини Литви з Росією були ідентичними відносинам з СРСР і не існували самостійно як такі, то в 1990 р. ситуація змінилась. Нове політичне керівництво Литви одержало додаткову можливість покращити договірні позиції в переговорах із союзним центром, знаходячи порозуміння у відносинах із тодішнім, уже ельцинським, керівництвом Російської Федерації, у котрій у червні 1990 р. було ухвалено Декларацію про державний суверенітет. Легітимізація литовської незалежності логічно завершувалася розв'язанням територіальних

питань у стосунках із Росією як правонаступником радянської імперії. Значущість територіального фактору свого часу добре зрозумів та наочно інтерпретував відомий литовський історик Теодор Нарбут (1784–1864), автор «Історії литовського народу» в 10 томах. У 3-му томі він зафіксував таку закономірність російсько-литовських відносин, актуальну й у новітній час: географічні кордони між Росією та Литвою коливаються, неначе кинуті на хиткі шальки терезів долі. Залежно від зростання російського могутності змінювалася й доля Литви: посилення Росії означало занепад Литви, і навпаки. Тому не дивно, що міжнародно-політична ситуація 1940 р. сприяла появі нового механізму «контролю» над Литвою, що знайшов вираження у відкритій анексії та інкорпорації країни до складу Радянського Союзу з імітацією «демократичного вибору» [11, с. 28].

Тим не менше, сьогодні можемо констатувати той факт, що тогочасному керівництву незалежної Литви вистачило політичної мудрості й далекоглядності в ухваленні важливих у цьому контексті рішень, котрі успішно завершилися перенесенням «добрих намірів» у конкретні тексти міждержавних угод із Російською Федерацією. Плодами цієї далекоглядності Литва користується й дотепер. Цьому, зокрема, сприяло прийняття, більш ліберального, на відміну від Латвії та Естонії, Закону про громадянство (т. зв. нульовий варіант) [12, с. 28], модель котрого узаконила домінування титульного етносу через специфіку набуття литовського громадянства, а також у мовній і кадровій політиці. Крім цього, тривалі й особливо жваві переговори щодо виведення окупаційної армії в 1990–1992 рр. із території Литви, зумовили цілковиту дипломатичну перемогу країни, котра опиралася на санкцію її народу, адже ще в 1989 р. понад 1,5 млн жителів Литви підписалися під вимогою невідкладного виведення з її території військ СРСР [13, с. 845]. Литва є єдиною державою Балтії й навіть колишнього СРСР, яка має юридично закріплені кордони й Угоду про реадмісію з Росією [11, с. 74]. Литовські політики на чолі з В. Ландсбергіс неодноразово підкреслювали необхідність зміцнення розуміння в середовищі російської політичної еліти та громадян у тому, що Литва – це інша держава, не тимчасова, не «втрачена територія», яку необхідно повернути. Простіше кажучи, політичний істеблішмент Литви був єдиним у питаннях принципів розбудови відносин із Росією на партнерських умовах, а кордони держав мали бути чітко та зрозуміло розмежовані [14].

Отже, Литва першою пододала ту відносно коротку відстань, котра відмежувала її квазісуверенний статус у складі СРСР до відновленої незалежності. виявилось, що за сприятливих умов, котрі створилися у зв'язку із системною політико-ідеологічною кризою СРСР, достатньо зробити кілька рішучих кроків у правильному напрямку, виявити політичну волю, спираючись на санкцію суспільства, заявити про своє повноцінне державне буття і союзному керівництву, і всьому світові. Але, і це показово, на це виявилася здатною на той час Литва, котра подала всім іншим суб'єктам радянської імперії приклад вирішення давно назрілих проблем за принципом «у своїй хаті – своя правда».

ЛІТЕРАТУРА

1. Озолас Р. Вторая мировая война в Литве / Р. Озолас // Балтийский путь к свободе : Опыт ненасильственной борьбы стран Балтии в мировом контексте / Сост. Я. Шкапарс ; Объединение интеллигенции Латвии. – Рига : Zelta graudus, 2006. – 511 с.
2. Vitkus G. Diplomatinė aporija: tarptautinė Lietuvos ir Rusijos santykių normalizacijos perspektyva / G. Vitkus. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2006. – 213 p.
3. Кені П. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 р. / П. Кені. – К. : Критика, 2006. – 472 с.
4. Lietuvos laisvės kovų vietos : pilietinio patriotinio ugdymo medžiaga / Romas Batūra... Kn. 3: Į laisvę Baltijos keliu, 1989–2009 / Lietuvos Sąjūdis, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. – 2009 (Vilnius : Petro ofsetas). – 72 p.
5. Юндзис Т. Формула удачі / Т. Юндзис // Балтийский путь к свободе : Опыт ненасильственной борьбы стран Балтии в мировом контексте / Сост. Я. Шкапарс ; Объединение интеллигенции Латвии. – Рига : Zelta graudus, 2006. – 511 с.
6. Burinskaitė K. Lietuvos ir Rusijos santykiai XV–XX a. / K. Burinskaitė. – Vilnius : Alma littera, 2005. – 184 p.
7. Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla : Straipsnių rinkinys / A. Krupavičius. – Kaunas : Litterae Universitatis, 1996. – 302 p.
8. Емельянов Ю. Прибалтика. Почему они не любят Бронзового солдата? / Ю. Емельянов. – М. : Издатель Быстров, 2007. – 576 с.
9. Ландсбергис В. Восстановление независимости Литвы: принципы и тактика / В. Ландсбергис // Балтийский путь к свободе: Опыт ненасильственной борьбы стран Балтии в мировом контексте / Сост. Я. Шкапарс ; Объединение интеллигенции Латвии. – Рига : Zelta graudus, 2006. – 511 с.
10. Supreme Council of the Republic of Lithuania, Act On the Re-establishment of the State of Lithuania [Электронный ресурс] / Vilnius. March 11, 1990. – Режим доступа : <http://www3.lrs.lt/cgi-bin/preps2?Condition1=50850&Condition2>.
11. Виткус Г. Российский фактор литовской политики / Г. Виткус // Региональное измерение российско-балтийских отношений. The Regional Dimension of the Russian-Baltic Relations / Под. ред. Л. А. Карабешкина. – СПб., 2004. – 208 с.
12. Історико-архівне управління МЗС України, ф. 8. Посольство України в Литовській Республіці, оп. 145, спр. 7(169). – Українці за межами України. – 76 арк.
13. Постановление Верховного Совета Литовской Республики об объявлении референдума для волеизъявления граждан относительно безоговорочного и безотлагательного вывода в 1992 году войск бывшего СССР с территории Литовской Республики и о возмещении Литве ущерба // Ведомости Верховного Совета и Правительства Литовской Республики. – 1992. – № 14. – 20 мая.
14. Landsbergis Vytautas. The Russian Riddle and Lithuanian Reality [Электронный ресурс] / Vytautas Landsbergis // Lithuanian Foreign Policy Review, 2000. – No. 2(6). – Режим доступа : <http://www.lfpr.lt/006/a18.doc>.

И. А. Туряница, ГВУЗ Ужгородский национальный университет, г. Ужгород, Украина

ЛИТВА 1988–1991 ГГ.: ВЕХИ И СОБЫТИЯ «ЗАБЕГА К НЕЗАВИСИМОСТИ»

В статье показаны общественно-политические изменения в Литве конца 1980-х – начала 1990-х гг. Актуализация данной проблематики обусловлена тем, что именно Литва первой из союзных республик испытала на прочность СССР и правящую Компартию. В истории страны указанный период является переходным, включающим такие главные его составляющие, как крах коммунистической идеологии, социалистического общества, провозглашение независимости Литвы и ее выход из состава Советского Союза.

Ключевые слова: Литва; СССР; оккупация; оппозиция; политические партии; суверенитет; Литовское движение за реформы (Саюдис); независимость.

I. A. Turianytsia, Uzhorod national university, Uzhorod, Ukraine

LITHUANIA IN 1988–1991: MILESTONES AND EVENTS OF «RACE TO INDEPENDENCE»

The article shows the socio-political changes in Lithuania late 1980s – early 1990s. The actualization of this problem is due to the fact that Lithuania is the first of the Soviet republics experienced the strength of the Soviet Union and the Communist Party. In the history of the country a transitional period indicated, the main component of which is the collapse of the communist ideology, socialist society, the independence of Lithuania and its secession from the Soviet Union.

Keywords: Lithuania; USSR; occupation; opposition political parties; sovereignty; Lithuanian Movement for Reform (Sąjūdis) independence.

Рецензенти: *Тригуб О. П.*, д-р іст. наук, проф.
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, проф.
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)